

V. Otroshchenko

UKRAINIAN TRACE IN “HISTORY OF RUSSIAN ARCHEOLOGY” BY L. KLEIN

The author of the article discuss with Leo Klein who considers famous archaeologists Khv. Vovk, V. Khvoyka, M. Makarenko not Ukrainian but Russian scientists. Actual problems of Ukrainian archaeology are preparing fundamental research “History of Ukrainian archaeology” and delimitation Ukrainian and Russian archaeology.

Keywords: Leo Klein, personalities, Russian archaeology, Ukrainian archaeology.

Матеріал надійшов 28.04.2015

УДК 902“652”:947“19”

Бузько О. В.

ПРО ПОДОЛАННЯ МАРРИЗМУ В АРХЕОЛОГІЇ НА ПОЧАТКУ 50-х РОКІВ ХХ ст.

У статті розглянуто історію «розправи» Й. В. Сталіна з ученням М. Я. Марра в 1950 р. і пов'язані з нею зміни в поглядах радянських археологів на історію раннього залізного віку України.

Ключові слова: історія археології, відділ скіфо-античної археології, М. Я. Марр, Й. В. Сталін, О. І. Тереножкін, марризм.

Уже два года Рубин трудился над грандиозной, в духе Энгельса и Марра, работой по выводу всех слов всех языков из понятий «рука» и «ручной труд» – он не подозревал, что в минувшую ночь Корифей Языкознания занес над Марром резак.

О. Солженіцин. «В круге первом»

У науковому архіві Інституту археології НАН України зберігаються протоколи двох засідань відділу скіфо-античної археології Інституту археології АН УРСР, присвячених питанню «подолання марризму в археології». Протоколи є цінними документами, які не лише проливають світло на суть відомої дискусії, але й передають драматизм атмосфери, в якій вона точилася.

На початку 1950 р. відбулася сесія АН СРСР, присвячена 15-й річниці смерті М. Я. Марра. На

© Бузько О. В., 2015

той час до антимарристів застосовувались різні заходи, аж до звільнень з роботи, однак неочікувано цю кампанію було зупинено «згори» і вона набула протилежного оберту.

У газеті «Правда» від 6 травня 1950 р. було опубліковано повідомлення: «В связи с неудовлетворительным состоянием, в котором находится советское языкознание, редакция считает необходимым организовать на страницах газеты “Правда” свободную дискуссию с тем,

чтобы путем критики и самокритики преодолеть застой в развитии советского языкознания и дать правильное направление дальнейшей научной работе в этой области» [16]. У дискусійному порядку було надруковано статтю Арнольда Чикобави «О некоторых вопросах советского языкознания».

Більше ніж місяць щовівторка дві сторінки «Правди» були присвячені мовознавству, при цьому кожна стаття проти М. Я. Марра врівноважувалася статтею за М. Я. Марра, друкувались і так звані половинчасті статті. Проти «нового вчення про мову», окрім А. С. Чикобави, виступили Б. О. Серебренніков, Г. А. Капанцян, Л. А. Булаховський. На його захист писали І. І. Мещанінов, М. С. Чемоданов, Ф. П. Філін, В. Д. Кудрявцев. Половинчастими були статті В. В. Виноградова, Г. Д. Санжеєва, О. І. Попова, С. Д. Нікіфорова.

Нарешті, 20 червня в рамках дискусії з'явилася стаття Й. В. Сталіна «Относительно марксизма в языкознании» (його консультантом був А. С. Чикобава). Сталін піддав «нове вчення про мову» жорсткій критиці, вказав на антинауковість його положень і на його суто механічний зв'язок з марксизмом. Статтю було написано у форматі запитань та відповідей (далі цитати подаються в українському перекладі, розміщеному в V випуску «Археології» за 1951 р.):

«До мене звернулася група товаришів із молоді з пропозицією – висловити свою думку в пресі у питаннях мовознавства, особливо в частині, що стосується марксизму в мовознавстві. Я не мовознавець і, звичайно, не можу повністю задовольнити товаришів. Що ж до марксизму в мовознавстві, як і в інших суспільних науках, то до цієї справи я маю пряме відношення. Тому я погодився дати відповідь на ряд запитань, поставлених товаришами.

Запитання: Чи вірно, що мова є надбудова над базисом?

Відповідь: Ні, невірно.

Базис є економічний лад суспільства на даному етапі його розвитку. Надбудова – це політичні, правові, релігійні, художні, філософські погляди суспільства і відповідні їм політичні, правові та інші установи...

а) марксист не може вважати мову надбудовою над базисом;

б) змішувати мову з надбудовою – значить допустити серйозну помилку.

Запитання. Чи вірно, що мова завжди була і лишається класовою, що спільної і єдиної для суспільства не класової, загальнонародної мови не існує?

Відповідь. Ні, невірно...

а) мова, як засіб спілкування, завжди була і лишається єдиною для суспільства і спільною для його членів мовою;

б) наявність діалектів і жаргонів не заперечує, а підтверджує наявність загальнонародної мови, відгалуженнями якої вони є і якій вони підпорядковані;

в) формула про “класовість” мови є помилкова, немарксистська формула.

Запитання. Які характерні ознаки мови?

Відповідь. Мова належить до числа суспільних явищ, які діють за весь час існування суспільства. Вона народжується і розвивається з народженням і розвитком суспільства. Поза суспільством немає мови...

Запитання. Чи правильно зробила “Правда”, відкривши вільну дискусію в питаннях мовознавства?

Відповідь. Правильно зробила» [23, с. 3–16].

Дискусія тривала ще два тижні. До першої статті Й. В. Сталіна додалося чотири відповіді читачам. У сумі вони склали брошуру «Марксизм и вопросы языкознания», яку було видано мільйонними накладками і названо «геніальною». Посилання на неї стали обов'язковими для кожної праці. Ось зразок такого посилання в археологічній літературі: «Гениальный труд И. В. Сталина “Марксизм и вопросы языкознания” призывает советских археологов к глубокому и всестороннему изучению истории и культуры древних племен и народностей, населявших территорию нашей Родины. основополагающие теоретические положения И. В. Сталина, высказанные в этом труде, раскрывают широкие перспективы для конкретного изучения истории и культуры отдаленных предков социалистических наций СССР» [22, с. 133].

Які ж були причини звернення Сталіна до питань мовознавства, від яких він раніше був начебто далекий? Одну з версій висловив О. І. Солженіцин у романі «В круге первом»: Сталіну треба було підтвердити репутацію теоретика марксизму, яку він перед цим не підтверджував дванадцять років, а матеріали, надіслані А. С. Чикобавою, давали таку можливість. Російський лінгвіст В. М. Алпатов, автор книги про М. Я. Марра, зауважує, що ця гіпотеза заслуговує на увагу, хоча фактичний бік справи викладено в романі дуже неточно. Другу версію висловлює автор французької книги про М. Я. Марра Р. Лерміт. На його думку, Сталіну треба було на прикладі М. Я. Марра розгромити ідеї, що не відповідали його політиці післявоєнних років. «Космічні ідеї Марра, його національний нігілізм, зневага до російської науки

не відповідали ідеологічній лінії Сталіна воєнних і післявоєнних років» [1, с. 183]. Міг помітити Сталін і схожість ідей М. Я. Марра з «лівацькими» теоріями, які він сам у минулому громив. Недарма він порівняв М. Я. Марра з раппівцями і пролеткультівцями [1, с. 184].

Також В. М. Алпатов не виключає, що після чотирьох років ідеологічного «закручування гайок» Сталін вирішив дещо покарати тих, хто особливо завзято виконував його директиви [1, с. 187].

В іншій статті В. М. Алпатов також зазначає, що «після “сталінського термідора” ситуація в країні різко змінилася. Уже не чекали світової революції, СРСР із центру світового пролетаріату перетворився на потужну державу, де багато в чому відновлювались інститути і традиції царської Росії. Марр, який тоді вже помер, деякий час по інерції ще сприймався і офіційно пропагувався як “великий вчений”, але його ідеї увійшли в протиріччя з новою кон’юнктурою. Можливо, Сталін випадково звернув увагу на маррівське вчення, однак його критика цього вчення не була випадковою по суті. До того часу Сталін розправився з авангардизмом у літературі та мистецтві, наказавши наслідувати художні традиції Льва Толстого і Репіна. І в науці близький по духу до авангардизму Марр був зручною мішенню. Замість його вчення було наказано повернутися до традицій дореволюційного російського мовознавства» [3, с. 13].

Чим же була теорія стадіальності в археологічній науці? За формулюванням Н. І. Платонові, «ця теорія асоціюється з крайнім автохтонізмом (аж до повного заперечення міграцій) і визнанням мутаційного характеру розвитку культури повністю за рахунок внутрішніх рушійних сил. Основою вказаного процесу саморозвитку марризм визнавав виключно соціально-економічні відносини, зміну соціально-економічних формацій. Саме вона призводила, в його трактуванні, до стрибкоподібних переходів (мутацій) і в мовній сфері, і в культурній» [17, с. 255]. Теорію стадіальності сприйняв, зокрема, археолог М. І. Артамонов, директор ПМК у 1938–1945 рр. Багато в чому на його висновки спирався голова київської школи скіфознавців О. І. Тереножкін, який очолив відділ скіфо-античної археології після І. В. Фабриціус, у 1949 р.

У праці, присвяченій археологічним теоріям походження індоєвропейців, М. І. Артамонов писав: «Марровское научное наследство трудно усвоить, но эта трудность не оправдывает

невнимания к тому великому и вечному, что воздвигнуто его трудами и что за грудой мусора от снесенных Марром прежних построек и за неубранными еще лесами и штабелями заготовленного материала возвышается в виде остова здания с новыми и прекрасными архитектурными формами» [4, с. 101]. Однак новій будівлі не судилося бути зведеною. І мовна піраміда знову була перевернута. Адже, за яфетичним мовознавством, зародження мов та їхній розвиток зображувалися у вигляді піраміди: від широкої основи, прамовного стану, у вигляді зародків-мов, людська мова проходить до вершини, до злиття мов усього світу при комунізмі. Натомість палеонтологія в індоєвропейській лінгвістиці, з її єдиною прамовою, бачиться як піраміда, що стоїть основою догори (або ж, більш звично, як генеалогічне дерево).

Після 20 червня 1950 р. каятись у помилках, за марризм, довелося всім ученим, незалежно від рангів. Так, у 1951 р. М. І. Артамонов написав «покаятельную» статтю в «Советской археологии» (XV), яка називалась «Труды товарища Сталина по вопросам языкознания и советская археология». Він був змушений написати її не в останню чергу через те, що був головним редактором цього збірника, який читали всі радянські археологи. У ній він закликав переглянути висновки археологів щодо походження народів і етнічної історії загалом, оскільки вся область «етногенезу» в радянській науці будувалась на основі теорії Марра з її схрещеннями і трансформаціями (вибухами). Він писав, що археологи досі не розуміли сутності діалектичного стрибка, всюди шукаючи «вибухів» і «революцій», відкидаючи еволюційний шлях розвитку [6, с. 7–8].

Тут же М. І. Артамонов відзначав, що шкідливо вплинуло на розвиток радянської археології перенесення сюди маррівського «вчення» про стадіальність у розвитку мови, адже Марр і його послідовники ототожнили розвиток мови з розвитком ідеологічної надбудови. Натомість, як доводив Сталін, мова однаково обслуговує і базис, і надбудову і розвивається за своїми власними законами [6, с. 11].

М. І. Артамонов зазначав, що в археології застосування маррівського вчення знайшло вираження у твердженні, ніби зміна етнічного складу населення певної території в різні епохи являє собою прояв закону стадіальності в розвитку мови. У результаті, як він пише, деякі археологи домовились до таких понять, як «скіфізація», «сарматизація», «готизація»

або «слов'янізація», розуміючи під ними спонтанне виникнення скіфів, сарматів, готів або слов'ян у результаті соціально-економічного розвитку. За В. І. Равдонікасом [21], виходило, що скіфізація відповідає становленню патріархального устрою, сарматизація – розкладенню роду, а готизація – феодалізації місцевого автохтонного населення Північного Причорномор'я. Скіфська, сарматська і готська мови були при цьому віддзеркаленням внутрішнього соціально-економічного розвитку цього населення. *«Спираючись на схожість деяких елементів культури на великих, подекуди віддалених одна від одної територіях, археологи топили історичну конкретність у понятті стадіальності, приписуючи своїм стадіям ті ж властивості, які вбачав у мовних стадіях М. Я. Марра. У результаті з'явилась “кімерська”, “скіфська”, “готська”, “тюркська” та інші стадії там, де ні кімерійців, ні скіфів, ні тюрків ніколи не було»* [6, с. 12].

Про це ж писала М. І. Вязьмітіна в контексті сарматської археології: *«Важливе значення у вивченні сарматів має саме правильне розуміння термінів “сармати” і “Сарматія” і звільнення їх від маррівських перекирвань, коли конкретне вивчення окремих сарматських племен підмінялося фантастичною гіпотезою про “сарматську стадію” в загальноісторичному розвитку Північного Причорномор'я»* [8, с. 58].

Окремо спиняється М. І. Артамонов і на питанні міграцій. Будучи сам «автохтоністом», на відміну від «міграціоніста» О. І. Тереножкіна, він об'єктивно зазначає, що, розглядаючи зміни культур як вираження закономірностей стадіального розвитку, багато археологів вороже ставились до самої можливості міграцій і прагнули у всіх випадках схожість культур пояснювати не спільністю походження, а єдністю стадіального розвитку. Тут же він оговорюється, що теорія міграцій в її буржуазній редакції, яка зводила весь розвиток культури до переселень і впливів, не має нічого спільного з визнанням великої ролі пересувань народів у конкретній історії. І радянська археологія має найближчим часом заповнити ті упущення, які вона допустила у вивченні народних пересувань, перебуваючи під впливом маррівського автохтонізму [6, с. 13].

З оптимізмом дивлячись у майбутнє, М. І. Артамонов констатує: *«Виступ тов. Сталіна з питань мовознавства ліквідував аракцесівський режим у наукових установах. Тов. Сталін закликав нас до сміливих дерзаних в області наук, до вільної критики і до боротьби думок. Наукові*

дискусії відтепер стали основним методом колективної наукової творчості» [6, с. 16].

Під «вільною критикою», звісно, мався на увазі дозвіл критикувати М. Я. Марра в порядку директиви. Боротьба з марризмом розгорнулася по всій країні, зокрема і в системі Академії наук. На вістрі цієї боротьби в Інституті археології УРСР опинився завідувач відділу скіфо-античної археології О. І. Тереножкін. Про це промовисто свідчать протоколи двох засідань відділу від 8 та 13 лютого 1951 р., на яких з програмною доповіддю «Завдання скіфо-сарматської археології у світлі праць Й. В. Сталіна з мовознавства» виступив завідувач, а потім відбулося жваве обговорення сказаного. Доповідь слухали і брали участь в її обговоренні знані українські археологи: Л. М. Славін, О. І. Тереножкін, І. В. Фабриціус, М. І. Вязьмітіна, Є. Ф. Покровська, В. А. Іллінська, А. І. Фурманська, Ф. М. Штігельман, С. С. Баранович¹, Є. В. Максимов, І. М. Самойловський, В. М. Даниленко, Г. Т. Титенко², Б. М. Рябічкін, М. М. Бондар. Подаємо головні положення доповіді О. І. Тереножкіна в перекладі українською за протоколами засідань, які зберігаються в науковому архіві ІА НАН України.

«...Учення Марра розуміло мову як надбудову. Ця вада залишилася найсуттєвішою для питань давньої історії і питань етногенезу, що спричинило плутанину, теорія класовості мови і стадіального розвитку мови, третирування вивчення груп – мовних сімей...

Для нас скеровуючим може бути визначення тов. Сталіна, що мова не є надбудовою, а засобом обміну думками, мова безпосередньо пов'язана з виробничою діяльністю людей. Історія визнає й насильницьку асиміляцію. Однією з найстійкіших ознак етносу є мова, зі знищенням мови знищується і цей етнос. Це так сприйнято і Третяковим, і Артамоновим. Місце скіфо-сарматських племен в історії сучасних народів – у зв'язку з цим слід спинитися на питанні давності сучасних мов. Структура мови є продуктом раннього часу. Для нас можна поставити знак дорівнює між мовою та етносом, шукати елементи сучасних народів слід у доскіфському часі, не пізніше енеоліту...

Культура змінюється, не змінюється мова. Питаннями зародження народностей має займатися Первісний відділ /починаючи з епохи неоліту/.

¹ Дівоче прізвище С. С. Березанської.

² Дівоче прізвище Г. Т. Ковпаненко.

Завдання дослідників раннього залізного віку: вивчати окремі етнічні групи, що існували на нашій території в той час. Етнічне членування у світлі письмових джерел: скіфські та нескіфські племена /на цьому наполягає Геродот/...

Висновок: усі мовні дані свідчать про належність скіфської мови до іранської, і в такому значенні Скіфія має бути виключена з етногенезу слов'ян...

Українське важливе наше завдання – вивчення осіло-кочових племен землеробської Скіфії. Можливо, розподіл праці має бути: групу висоцької культури мають вивчати львівські товариші, кочових племен – ПМК, племена лісо-степової Скіфії – наш Інститут, у такому разі наші зусилля не будуть розпилені. Робота важка, оскільки не володіємо мовними даними, але мовознавці можуть знайти і мовні елементи, і таким чином дані лінгвістики допоможуть і нам.

Вирішивши питання дати й етносу, ми можемо вирішити й історію цих етнічних груп, ми маємо вивчати живий етнос, питання змін, пересувань, культурних схрещувань та етнічних асиміляцій» [19, с. 14–16].

З гострою критикою доповіді О. І. Тереножкіна виступила І. В. Фабриціус, яка, зокрема, вважала, що предметом вивчення археолога повинна бути, передовсім, матеріальна культура, а не мова.

І. В. Фабриціус: «Не можу погодитись з О. І. в тому, що ми мусимо альфою та омегою поставити мову. А як бути зі скіфською мовою, іранізм далеко не викорінений у цьому питанні, з мовою у нас несприятливе становище. Для нас найнадійніший шлях – археологічний» [19, с. 17]. І в іншому місці: «Мова нам нічим допомогти не може, оскільки ми не знаємо скіфської мови» [20, с. 20].

«Критикуючи марристів у квітні 1949 р. О. І. вказував дотримуватися концепцій Артамонова, які постійно змінюються... І Граков, і Артамонов обрали хибний шлях комбінування: іранські племена – скіфо-кочівники та осілі – місцеві. О. І. продовжував іти цим шляхом, замовчавши те, що роблю я, котра шукає єдиний етнічний масив на Середньому Придніпров'ї... Дуже шкода, що О. І., не ознайомившись з моєю роботою, моїм методом, відкинув його, слідуючи лише Артамонову...» [20, с. 20].

«Критикуючи марристів в археології, О. І. має критикувати і себе як марриста, коли розглядав скіфське суспільство як розпад родового ладу. Дуже рада, що О. І. сприйняв мою тезу

про панівні і підкорені племена, і цим можна буде приховати етнічну і соціально-економічну структуру. Рада, що О. І. відмовився від родового ладу в Скіфії, однак О. І. не стійкий у розв'язанні проблем Скіфії...» [20, с. 20].

На наступному засіданні відділу 13 лютого 1951 р. О. І. Тереножкін відповів опонентці: «Культура мінлива, і ототожнювати культуру і мову ніхто не буде. Перший крок у роботі археолога – це датування пам'ятки, другий – етнічна приналежність. Мова наших предків раннього заліза була вже слов'янською. Для І. В. етногенез лежить лише в скіфській епісї. Виступ І. В. демагогічний. Він не поглиблює розробку розгляданого важливого історичного питання. Наше завдання полягає в дослідженні історії племен, народностей, окремих етнічних груп. Союз племен – це об'єднання племен, споріднених за мовою, в Скіфії не було спорідненості не лише за мовою, а й за господарським устроєм, і нічого спільного Скіфія зі звичайним союзом племен не має і не представляє; панівним скіфським союзом є царські скіфи, що панували над іншими племенами, і в цьому відношенні Скіфію слід розглядати як конгломерат племен. Я завжди наполягав на тому здоровому, що було в роботі Артамонова і Гракова. Найкращі розробки проблем соціально-економічного ладу Скіфії є в Артамонова. Питання етногенетичні в Артамонова бентежили мене й раніше, і просто заперечувати роботи Артамонова не можна, якщо навіть у них і є помилки... Директив, кому і яким шляхом іти, я не давав, треба було слідувати тому кращому, що було.

Вивчення Скіфії за племенами правильне. Треба вивчати матеріали, одночасно роблячи й історичні висновки. Я ставлю в порядку обговорення завдання дослідження нашого Інституту Середнього Подніпров'я, але не як директиву.

Маю надію, що такі обговорення будемо продовжувати й надалі – вони відточують теоретичну думку» [20, с. 21–22].

Згодом у своїй праці 1953 р. «Некоторые актуальные вопросы скифоведения» О. І. Тереножкін напише, що скіфська епоха в Північному Причорномор'ї, ледве висвітлена в письмових джерелах, особливо приваблювала марристів і була сприятлива для будь-яких фантастичних побудов [25, с. 141]. Він наголошував, що М. Я. Марр і його учні вважали, що лише вони знайшли шлях до вирішення проблем етногенезу, які були недоступні індоевропейцям. «Відкидаючи порівняльно-історичний метод, оголосивши його методом буржуазної науки і расизму, вони протиставили

йому чотириелементний аналіз³, достовірність якого була справедливо прирівняна Сталінін до гадання на кавовій гуці» [25, с. 142].

Отже, в результаті, після дискусії 1950 р. на зміну «новому вченню про мову» верталися традиційні ідеї науки про мову ХІХ століття, передовсім ідеї порівняльно-історичного мовознавства. Адже брошура Сталіна була схематичним і спрощеним викладом ідей російських дореволюційних мовознавців. В археології ж була відкинута «теорія стадіальності».

У світовій науці на той час уже відбувся перехід від старої, порівняльно-історичної парадигми до нової, структуралістської. Натомість у радянській науці після двадцяти років заборони обох парадигм за наказом згори було дозволено працювати в межах старої, тоді як нова залишалася під забороною. Постановка висунутої Фердинандом де Соссюром проблеми знакового характеру мови 1948 р. вважалась реакційною, вся післясоссюрівська лінгвістика продовжувала відкидатися. Типовим було прирівняння західної науки до марризму. Так, характерними рисами маррівської теорії вважали антиісторизм і космополітизм [1, с. 208].

Отже, в СРСР початку 1950-х років марризм був офіційно затаврований як антинаукове вчення і зійшов зі сцени. Теорія класовості мови була оголошена «примітивно-анархічною», а праця Сталіна всіляко пропагувалася й перевидавалася. ГУЛАГівський фольклор збагатився новою піснею авторства Юза Алешковського: «Товарищ Сталин, вы большой ученый. В языкознании познавший толк. А я простой советский заключенный, и мне товарищ – серый брянский волк...» [цит. за: 13, с. 1038].

За твердженням В. М. Алпатова, у «новому вченні» М. Я. Марра були риси, повністю співзвучні «духу» 20-х років: розгляд усіх явищ «у світовому масштабі» поза національними рамками, співчуття до культур «пригнічених народів», а також боротьба з європоцентризмом, постановка питання про мову комуністичного майбутнього [3]. Такі риси його вчення роблять його привабливим і в наші дні, коли, як зазначає В. М. Алпатов, «в МДУ від студентів нам довелося чути схвалення “антибуржуазності”

вчення Марра. І в Європі, наскільки ми можемо судити, Марр більше популярний серед лівих, ніж серед правих» [3, с. 14]. Як зазначає Л. С. Клейн, попри всі свої недоліки, теорія стадіальності звернула увагу археологів на значення соціально-економічних зсувів, на стрибкоподібність, притаманну всякому розвитку. «Згодом ці ідеї стали всерйоз обговорюватись у багатьох археологічних школах Заходу, особливо в “новій археології”» [10, с. 20, 430]. Однак аналіз трансформацій учення М. Я. Марра і його відголоски в сучасній історіографії – тема окремого дослідження.

Під час Вітчизняної війни 1941–1945 рр., як відомо, проявилася значна опозиція сталінському режиму, а це, своєю чергою, викликало потребу вищого керівництва звернутися до патріотичних почуттів і націоналістичних настроїв народів СРСР. Стала культивуватися своєрідність передусім російського народу, стали шукати його корені [10, с. 20]. Історичні дослідження спрямувалися на пошук спільного коріння слов'янських народів перед загрозою зовнішнього ворога. В археології акценти були перенесені на етнічну історію, «у заголовках дисертацій і книг 1950-х років слова “археологія”, “кераміка”, “вироби” воліли не вживати. Слід було писати про “племена”, про “етнічну історію”. Тематика зводилася зазвичай до двох питань: походження народів, що населяли територію СРСР, та рівень їх культури в давнину» [26, с. 83]. Згодом, після 1954 р., у пов'язаній сталінській Москві запанує концепція давньоруської народності авторства В. В. Мавродіна⁴ [9, с. 241]. Але це також окрема тема.

Насамкінець зазначимо, що, незважаючи на деякі схвальні відгуки про М. Я. Марра в подальшому (серед українських археологів можна назвати М. Ю. Брайчевського), більшість учених сходяться в тому, що на той час виступ Сталіна мав радше позитивні наслідки для науки, ніж негативні. Інтереси Сталіна збіглися з інтересами більшості науковців (навіть західних, незважаючи на «холодну війну»), незалежно від їхнього ставлення до особи Сталіна. В. М. Алпатов наводить відгук Ноама Хомського з листа японському лінгвісту Окубо Тадатосі від 24 лютого 1969 р.: «Я читав есе Сталіна, коли воно з'явилося, і знайшов його цілком розумним, але повністю позбавленим пояснювальної сили» [цит. за: 1, с. 190].

³ За М. Я. Марром, звукова мова, що виникла в первісному суспільстві в результаті класової боротьби, спочатку складалася з чотирьох елементів: сол, бер, йон, рош, які мали характер «дифузних вигуків» і з яких згодом сформувалися слова. Під час зміни базису мова як частина надбудови, в результаті революційного вибуху, змінюється, а чотири елементи зберігаються, і їх можна виділити в будь-якому слові будь-якої мови. Лінгвістична палеонтологія і займалась пошуком цих елементів у мові.

⁴ Згідно з цією концепцією, росіяни, українці і білоруси постали з уламків давньоруської народності в часи пізнього середньовіччя.

Список літератури

1. Алпатов В. М. История одного мифа: Марр и марризм / В. М. Алпатов. – М. : Наука, 1991. – 240 с.
2. Алпатов В. М. Марр, марризм и сталинизм / В. М. Алпатов // Философские исследования. – 1993. – № 4. – С. 271–288.
3. Алпатов В. М. Актуально ли учение Марра? / В. М. Алпатов // Вопросы языкознания. – М., 2006. – № 1. – С. 3–15.
4. Артамонов М. И. Археологические теории происхождения индоевропейцев в свете учения Н. Я. Марра / М. И. Артамонов // Вестник Ленинградского университета. – 1947. – № 2. – С. 79–106.
5. Артамонов М. И. К вопросу о происхождении скифов / М. И. Артамонов // Вестник древней истории. – 1950. – № 2. – С. 37–47.
6. Артамонов М. И. Труды товарища Сталина по вопросам языкознания и советская археология / М. И. Артамонов // Советская археология. – М.–Л., 1951. – Т. 15. – С. 7–16.
7. Арциховский А. В. Пути преодоления влияния Н. Я. Марра в археологии / А. В. Арциховский // Против вульгаризации марксизма в археологии. – М.–Л. : АН СССР, 1953. – С. 51–69.
8. Вязьмитіна М. І. Вивчення сарматів на території Української РСР / М. І. Вязьмитіна // Археологія. – 1953. – Т. 8. – С. 56–75.
9. Залізник Л. Л. Українці: витоки та історичні долі / Л. Л. Залізник. – К. : Темпора, 2011. – 424 с.
10. Клейн Л. С. История археологической мысли : в 2 т. / Л. С. Клейн. – Т. 2. – СПб. : Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2011. – 626 с.
11. Лебедев Г. С. История отечественной археологии. 1700–1917 гг. / Г. С. Лебедев. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 1992. – 464 с.
12. Марр Н. Я. Вопросы языка в освещении яфетической теории : избранные отрывки из работ Н. Я. Марра / Н. Я. Марр. – Л. : ГАИМК, 1933. – 560 с.
13. Медведев Р. А. Сталин и языкознание / Р. А. Медведев // Вестник РАН. – 1997. – Т. 67, № 11. – С. 1034–1038.
14. Миханкова В. А. Николай Яковлевич Марр. Очерк его жизни и научной деятельности / В. А. Миханкова. – М.–Л. : АН СССР, 1948. – 451 с.
15. Мосенкіс Ю. З історії сприйняття наукової творчості академіка Ніколая Марра в Україні / Ю. Мосенкіс // Відкритий архів. – Т. 1. – К., 2004. – С. 357–414.
16. От редакции // Правда. – 1950. – 20 июня.
17. Платонова Н. И. История археологической мысли в России. Вторая половина XIX – первая треть XX века / Н. И. Платонова. – СПб. : Нестор-История, 2010. – 316 с.
18. Плетнева С. А. Михаил Илларионович Артамонов (к 100-летию со дня рождения) / С. А. Плетнева // РА. – 1998. – № 4. – С. 202–213.
19. Протокол № 6 от 8 февраля 1951 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 14–18.
20. Протокол № 7 от 13 февраля 1951 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 19–22.
21. Равдоникас В. М. Пещерные города Крыма и готская проблема в связи со стадиальным развитием Северного Причерноморья / В. М. Равдоникас // ИГАИМК. – 1932. – Т. 12, вып. 1–2. – С. 5–106.
22. Смирнов К. Ф. Итоги и очередные задачи изучения сарматских племен и их культуры / К. Ф. Смирнов // СА. – 1953. – Вып. 17. – С. 133–148.
23. Сталін Й. Відносно марксизму в мовознавстві / Й. Сталін // Археологія. – К., 1951. – Вип. 5. – С. 3–16.
24. Сталин И. Марксизм и вопросы языкознания / И. Сталин. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1951. – 224 с.
25. Тереножкин А. И. Некоторые актуальные вопросы скифоведения / А. И. Тереножкин // Доклады VI научной конференции Института археологии. – К., 1953. – С. 140–154.
26. Формозов А. А. Русские археологи в период тоталитаризма. Историографические очерки / А. А. Формозов. – М. : Знак, 2004. – 315 с.

O. Buzko

ON OVERCOMING “MARRISM” IN ARCHAEOLOGY IN THE EARLY 1950’S

The proposed paper discusses the story of Stalin’s criticism of Marr’s doctrine in 1950 and how it influenced soviet archeologists’ scientific opinions on the Early Iron Age history of Ukraine.

Keywords: history of archaeology, Early Iron Age department, N. Marr, J. Stalin, O. Terenozhkin, marrism.

Матеріал надійшов 27.05.2015